

How to Cite This Article: Mafitabar, A (2024). "Re-envisioning Form in Shi'a Art: An Examination Through Four Zarih Pooshes (Shrine-covering Cloth) at the Imam Reza Holy Shrine". *Kimiya-ye-Honar*, 13(51): 39-59.

Re-Envisioning Form in Shi'a Art: An Examination Through Four Zarih Pooshes (Shrine-Covering Cloth) at the Imam Reza Holy Shrine

Ameneh Mafitabar*

Received: 06.02.2024

Accepted: 21.05.2024

 10.22034/13.51.39

Abstract

Shi'a art, a branch of Islamic art, places a significant emphasis on aesthetic beauty grounded in intrinsic unity and form. In achieving this, it utilizes various elements fundamental to visual composition, including recurrence, harmony, formulation, balance, equilibrium, and proportion. These elements are strategically employed to convey symbolic and metaphorical concepts in alignment with its intended function. This study aimed at investigating the emergence of this style in the cloth covering of the steel Zarih at the Imam Reza holy shrine. This Zarih was constructed by the order of Safavid Shah Soltan Hoseyn, and the existing cloth coverings date back to the mid-Qajar era. The primary research question was: How can some of the most significant formal characteristics of Shi'a art be explored and elucidated in the cloth coverings of the Zarih at the holy shrine of Imam Reza? To maintain coherence and cohesion in the subject under discussion and to avoid delving into technical matters, the study focused exclusively on four cloth coverings of the second Zarih at the holy shrine of Imam Reza. The results of this descriptive-analytical study, which conducted a desk study and literature review, are as follows: In examining the visual characteristics of Shi'a art as the foundation of this study, the characteristics of recurrence, harmony, and formulation, balance, equilibrium, and proportion were identified. These characteristics organize the visual elements of each pattern within the visual composition. Through this perspective, the distinctive features of Shi'a art are discernible in the examination of the Zarih's cloth coverings. Notably, the symbolism and incorporation of cultural history are manifested in the repetitive patterns of the Zarih's cloth and similar coverings. Consequently, the constituent components, elements, and compositional arrangements of the Zarih's cloth coverings under examination serve as compelling evidence to the symbolic and allegorical connotations inherent in Shi'a art.

Key words: Shi'a Art, Holy Shrine of Imam Reza, Steel Zarih of the Safavid Shah Soltan Hoseyn), Zarih Poosh (Shrine-covering Cloth)

* Assistant Prof., Department of Textile and Clothing Design, Applied Arts Faculty, Iran University of Art, Tehran, Iran.
(Corresponding Author) Email: a.mafitabar@art.ac.ir

ارجاع به مقاله: مافی تبار، آ. (۱۴۰۳). «بازتعریف خصایص صوری هنر شیعی و جستار آن در چهار نمونه از ضریح‌پوش‌های حرم مطهر رضوی (متعلق به ضریح فولادی شاه سلطان حسین صفوی)». کیمیای هنر، ۱۳(۵۱): ۳۹-۵۹.

بازتعریف خصایص صوری هنر شیعی و جستار آن در چهار نمونه از ضریح‌پوش‌های حرم مطهر رضوی (متعلق به ضریح فولادی شاه سلطان حسین صفوی)*

آمنه مافی تبار**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۱

doi 10.22034/13.51.39

چکیده

هنر شیعی، به عنوان یکی از نخله‌های هنر اسلامی، «زیبایی» مبتنی بر وحدت ذاتی و صوری را مورد توجه قرار می‌دهد و در این مسیر از برخی عناصر مؤثر در ترکیب تجسمی همچون تکرار، نظم، الگوسازی، تعادل، توازن و تناسب به صورت خاص بهره می‌گیرد تا به تبیین مفاهیم نمادین و استعاره‌ی متناسب با کارکرد خود بپردازد. هنری که برای بهبود فهم مخاطب، بر تاریخ فرهنگی تکیه می‌زند و به جهت پیروی از مبانی دینی و عقیدتی از تجرید و انتزاع بهره می‌گیرد. با این نگاه، هدف این پژوهش آن است که چگونگی بروز و ظهور این اسلوب را در هنرهای کاربردی شیعی و به طور خاص در روپوش‌های ضریح فولادی حرم رضوی جستجو کند. این ضریح در دوره متأخر صفوی و به سفارش شاه سلطان حسین ساخته شد و ضریح‌پوش‌های قابل دسترسی آن، متعلق به میانه عصر قاجارند. پرسش آنکه چگونه می‌توان برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های صوری هنر شیعی را در ضریح‌پوش‌های حرم رضوی بازبایی و تبیین نمود؟ جهت یکپارچگی بحث و رهایی از انقیاد به مباحث تکنیکی، صرفاً چهار ثوب از ضریح‌پوش‌های مخملین ضریح دوم حرم امام رضا (ع)، مورد مطالعه قرار گرفت. نتیجه این پژوهش توسعه‌ای به شیوه توصیفی - تحلیلی و با استناد به مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی نشان داد که خصایص بارز هنر شیعی در ضریح‌پوش‌های مزبور، قابل اعاده است؛ ضمن آنکه به صورت خاص، نمادپردازی و تکیه به تاریخ فرهنگی از طریق تأکید بر فضای خالی، تکرار طرح محرابی در قالب قاب‌بندی‌های مکرر دوره‌پوش و ضریح‌پوش، مؤکدساختن نوارهای دورگیر با خطوط زیگزاگی، استفاده از کتیبه‌نگاری، تأکید بر اعداد مقدس و همین‌طور به کارگیری نقش سرو به عنوان اصلی‌ترین نقشمایه کاربردی تأمین می‌گردد.

واژه‌های کلیدی: هنر شیعی، حرم رضوی، ضریح شاه سلطان حسین صفوی، ضریح‌پوش

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی نگارنده با عنوان «بازبایی شاخصه‌های مکتب هنر رضوی از منظر تحلیل طرح و نقش تعدادی از روپوش‌های پارچه‌ای مرقد مطهر امام رضا (ع) (از دوره صفوی تا پایان قاجار)» در دانشگاه هنر ایران است.

Email : a.mafitabar@art.ac.ir

** استادیار گروه طراحی پارچه و لباس، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران.

مقدمه

هنر اسلامی و به صورت خاص هنر شیعی و ظرایف برآمده از آن، چهارچوب نظری را ارائه می‌کند که چگونگی آن در مصادیق هنری برآمده از این نگاه، قابل بررسی است. نوعی از جهان‌بینی که در تمام وجوه زندگی از جمله شیوه‌های بروز آثار هنری قابل ردیابی است. یکی از مصادیق تحت‌تأثیر این نوع نگرش، ضریح‌پوش‌های حرم مطهر رضوی است که به مثابه یکی از ناب‌ترین جلوه‌های بروز هنر شیعی ایرانی کمتر مورد تدقیق قرار گرفته یا در مرتبه‌ای فراتر از توصیف بررسی شده است. با نظر به اهمیت این موضوع، هدف پژوهش حاضر آن است که تعدادی از ضریح‌پوش‌های مرقد امام رضا (ع) را از دریچه خصایص بصری هنر شیعی به چالش بگیرد. به این ترتیب در گام اول، ویژگی‌های بصری هنر شیعی تعریف می‌شود و در گام دوم نسبت به بازیابی این خصایص در ضریح‌پوش‌ها اقدام می‌گردد. جهت پرهیز از چندگونگی، ضریح‌پوش‌های مخملی دومین ضریح متبرک مضجع شریف رضوی، مشهور به ضریح شاه سلطان حسین محل توجه است. انواعی که همگی در بازه فرمانروایی قاجاریان خلق و وقف شده‌اند. با این حساب پرسش آن است: چگونه می‌توان برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های صوری هنر شیعی را در ضریح‌پوش‌های حرم رضوی بازیابی و تبیین نمود؟ به این منظور، ابتدا چگونگی هنر شیعی مورد اشاره قرار می‌گیرد. آنگاه ویژگی‌های صوری هنر شیعی بازپژوهی می‌شود و با گذری مختصر بر ضریح فولادی شاه سلطان حسین صفوی و کارکرد ضریح‌پوش؛ چهار ثوب از نمونه‌های قاجاری بررسی شده و نمادینگی هنر شیعی در آنها مورد تأکید قرار می‌گیرد.

پیشینه تحقیق

درباره خصایص هنر شیعی، منابع متعددی به نگارش درآمده است. در میان مقالات معتبر باید به مواردی پرداخت که معمولاً هنر خوشنویسی را جهت بررسی هنر شیعی به کار گرفته‌اند. از جمله آنها مقاله «درونمایه‌های شیعی در هنر عصر تیموری با تأکید بر خط و خوشنویسی» از وحید عابدین‌پور و معصومه سمایی در پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام (۱۳۹۶) و «قالب‌ها و نمادهای شیعی در هنر خوشنویسی با تأکید بر عصر صفویه» از قاسم خانجانی در فصلنامه علم و تمدن در اسلام (۱۴۰۱) است. در رویکرد رایج دیگر در فحص هنر شیعی، معماری اسلامی موضوع بحث قرار می‌گیرد که از میان آنها می‌توان به «هنر شیعی در ایران» از مسعود کوثری در فصلنامه جامعه‌شناسی هنر و ادبیات (۱۳۹۰) اشاره کرد. هرچند عنوان مقاله مذکور ظاهراً به کلیت مفهوم هنر شیعی می‌پردازد، اما برای درک بهتر این مضمون بر قراین موجود در معماری پناه برده است. از میان اندک پژوهش‌های موجود که مصداقی جز معماری و خوشنویسی را جهت مطالعه هنر شیعی به کار گرفته‌اند باید به «مضامین شیعی در کاسه‌های فلزی دوره صفوی» به قلم فروغ عمویان و همکارانش پرداخت که در فصلنامه شیعه‌شناسی (۱۳۹۹) به نشر رسیده است. مقاله‌ای که نگاه تحلیلی متفاوتی را نسبت به این حوزه روا می‌دارد و راه را برای پژوهش‌های بعدی در این باره هموار می‌سازد. اما درباره رویوش‌های حرم مطهر رضوی به مثابه یکی از اصلی‌ترین اجزاء کاربردی در این آستان که ارتباط بی‌واسطه با مضجع شریف دارد مقالات پژوهشی یا حتی توصیفی قابل توجهی به انجام نرسیده است. صرفاً کامل‌ترین پژوهشی که تعدادی از رویوش‌های مرقد مطهر امام رضا (ع) را مطابق با اطلاعات موزه‌ای معرفی می‌دارد، کتاب شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (ضریح‌پوش‌ها و صندوق‌پوش‌ها) از زهرا محسنی است (۱۳۹۳). نوعی گردآوری که هرچند گامی فراتر از توصیف برنمی‌دارد، اما به عنوان اصلی‌ترین مرجع این پژوهش، برای دستیابی به اطلاعات تصویری نمونه‌های مطالعاتی، منبعی متقن است. به این ترتیب هدف مطالعه حاضر بر آن قرار دارد تا نسبت به بازیابی ویژگی‌های هنر شیعی

اقدام کند و با تأکید بر ارزش‌های بصری تعدادی از ضریح‌پوش‌های حرم رضوی، اصلی‌ترین خصایص آن را کشف و ضبط نموده و در چهارچوب هنر شیعی به چالش بگیرد.

روش تحقیق

این پژوهش کیفی که در بستر تاریخی شکل می‌گیرد، به لحاظ هدف، توسعه‌ای است و به لحاظ محتوا به شیوه توصیفی - تحلیلی تکیه می‌کند. جامعه آماری آن، ضریح‌پوش‌های کامل و مخملین ضریح فولادی حرم مطهر رضوی است که نمونه‌گیری از میان آنها به صورت احتمالی صورت می‌پذیرد. لازم به تذکر آنکه هرچند از این ضریح‌پوش‌ها با عنوان روپوش‌های ضریح شاه سلطان حسین صفوی یاد می‌شود، اما تمامی نمونه‌های به جای مانده و قابل دسترسی، متعلق به دوره قاجار است. چهار نمونه مورد مطالعه در این مقاله نیز این چنین‌اند. روش جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی مبتنی بر فیش‌برداری، تصویرخوانی و مشاهده است.

هنر شیعی

هنر شیعی، هنر توحیدی است لذا صورت و معنا در آن با هم متحدند و مخاطب را به عنایت روحانی خود راهنمایی می‌کنند. در هنر شیعی، فرم از اصالت مطلق برخوردار نیست چون محتوا نیز موجد زیبایی است. هنر با منشأ آسمانی خود، پیوسته رو به سمت معنی دارد و این معنی‌گرایی است که فرم را به دنبال دارد. هنر نه شریعت است نه حقیقت، بلکه طریقت است. به همین دلیل شریعت سرچشمه هنر شیعی نیست، بلکه عرفان، حکمت و کلام سرچشمه آن‌اند. از آنجا که هر اثر هنری فرزند زمان خویش است. هنر شیعی، هنرهایی را تولید می‌کند که موجب تحول سنت‌های گذشته و آغاز یک سبک جدید باشد. هنر شیعی، در تمام اشکال خود یک هدف مشترک دارد و می‌کوشد تا زیبایی چیزها را از منظر یک شیعه هنرمند نشان دهد (جمعه‌پور، ۱۳۹۵، ص. ۲۸). با این حساب از ویژگی‌های هنر شیعی می‌توان موارد ذیل را به تشریح برشمرد: ۱. تجردگرایی: هنر شیعی، هنر توحیدی است و صورت و معنا در آن با هم متحدند و مخاطب را به غایت روحانی خود هدایت می‌کند. ۲. نمادگرایی که موجب تداوم و شکوفایی آن شده است. ۳. جهان‌گرایی: باور به عنصر معنوی شیعه امری فوق‌ملیت بوده، در نتیجه همواره در معرض دامنه وسیع تعامل با خوشه‌های فرهنگی دیگر بوده است. ۴. تأویل - گرایی: ارتباط باطنی هنر و اندیشه شیعی موجب تعمیق زیبایی‌شناسی در روند تاریخی شد. تا جایی که مضامین به تدریج از سطح به عمق ارتقا یافته و از ساحت طبیعت به فوق طبیعت حرکت می‌کنند. ۵. آینده‌گرایی: کار اصلی هنرمند شیعی، ورود به مابعدالطبیعه است، چون ظهور نیازمند استظهار است. این استظهار او را از یک آفرینش هنری به آفرینش هنری دیگر خواهد کشاند. محتوای این هنر بیشتر از ناحیه مذهب و عقلانیت انسان تأمین خواهد شد. این محتواست که انسان را به تأمل و او را به معناگرایی فرا می‌خواند. این هنر می‌کوشد با به حضور درآوردن امر مقدس، عالم را چونان مکان مقدسی آشکار سازد (جلالی و جلالی، ۱۳۹۴، صص. ۱۴-۲۰). بدین ترتیب با مقابله دانش به دست آمده از سطور پیشین می‌توان ویژگی‌های هنر شیعی را در قالب جدول ۱ تدوین نمود:

جدول ۱: ویژگی‌های هنر شیعی (تهیه و تنظیم نگارنده)					
آینده‌گرایی	تأویل‌گرایی (اتحاد صورت و معنی)	جهان‌گرایی (هنر زمانه)	نمادگرایی (اهمیت معنی‌گرایی)	تجردگرایی (طریقت بودن هنر)	خصایص هنر شیعی
زیبایی باطنی و الهی (منظر توحیدی و وحدانی)	تعاطی سطوح معنایی از طبیعی تا فراطبیعی	تعامل با خصایص محیط پیرامون	ساحت معنایی فرازمینی (هنر قدسی)	عرفان، حکمت و کلام	مفهوم نهادین
زیبایی ظاهری (وحدت ذاتی و صوری)	صور نمادین و استعاری در قالب انواع طرح‌ها، نقوش و رنگ‌ها	بهره‌گیری از تاریخ فرهنگی و امکانات موجود	صور نمادین و استعاری در قالب انواع طرح‌ها، نقوش و رنگ‌ها	تجربید و انتزاع، خلاء، تعادل، توازن، تناسب، تکرار، نظم، الگوسازی، کل‌گرایی	صورت ظاهری

ویژگی‌های صوری هنر شیعی

تجربید و انتزاع: مخالفت هنر اسلامی با جاندار انگاری شامل دو جنبه بنیادین است: از یک سو به حفظ کرامت ازلی انسان می‌پردازد که در صورت الهی تجلی می‌یابد و به واسطه اثر هنری که الزاماً یک جانبه است، نه تقلید می‌شود و نه تسخیر. از سوی دیگر هیچ چیزی امکان بت شدن را ندارد، حتی به طریقی نسبی و کاملاً موقتی که بتواند در رابطه میان انسان و حضور نامشهود خداوند مداخله کند (بورکه‌هارت، ۱۳۸۶، ص. ۱۲۲). به همین دلیل است که هنرمند اسلامی همواره می‌کوشد تا از جهان طبیعت به عالم هستی پلی زند و دنیای نادیدنی را از طریق دگرگون کردن منطق مادی طبیعت، متجلی سازد؛ اما هرگز در طبیعت‌گرایی کور و بی‌هدف متوقف نمی‌شود (عنایت، ۱۳۸۷، ص. ۳۳) هنرمند سنتی، فرم هنری بیرونی را در سایه الهامی می‌آفریند که از روح می‌گیرد. فرم هنری به این شکل قادر خواهد بود انسان را به حالات عالی‌تر وجود و درنهایت به وحدت برساند (اردلان و بختیار، ۱۳۹۰، ص. ۳۷).

فضای خالی (خلاء): درباره اهمیت خلاء آنکه کسی که آزاد و عاری از نفسانیت است از خلاء آغاز می‌کند و می‌گذارد شکل‌های لازم، از آن خلاء، پدید آید. نیازی که او را به سوی خیال‌ها سوق می‌دهد، بر نیاز به مهار کردن طرح چیره می‌شود؛ با خلاء در صلح است و اطمینان دارد که قوانین طبیعت که در الگوها تدوین شده است و در ذهن او عمل می‌کند، هر آنچه را لازم است، پدید خواهد آورد (الکساندر، ۱۳۹۶، ص. ۴۶۰). در هنر اسلامی، این فضای خالی که به واسطه کیفیت ایستا، غیرشخصی و ناشناخته آن ایجاد می‌شود، انسان را قادر می‌سازد تا کاملاً خودش باشد و در مرکز وجودی‌اش قرار گیرد. نمادپردازی و زبان صوری آن نیز متضمن استفاده از سنت است (بورکه‌هارت، ۱۳۸۶، ص. ۱۲۱).

تکرار، نظم و الگوسازی: یکی از تعاریف رایج نظم، قانونمندی حاکم بر نسبت میان اجزای یک شکل است. «ساختار و صورت هر اثر هنری بر اساس شماری از عناصر بصری شناخته می‌شود. این عناصر بصری در ارتباط با هم قرار می‌گیرند» (مکی‌نژاد و دیگران، ۱۳۸۸، ص. ۸۲). با همین نسبت، اگر انسان از زبان الگو درست استفاده کند این زبان او را قادر به ساختن آثاری می‌کند که جزئی از طبیعت باشند و در هر مرحله کل‌های جدیدتری پدید بیاورند. تنوع این کل‌ها بی‌نهایت است زیرا هر کل با کل بزرگ‌تر محیط خود هماهنگ است و اجزای واقع در میان کل‌ها نیز خود کل‌اند (الکساندر، ۱۳۹۶، ص. ۳۱۶). با کشف زبان کاملاً انتزاعی - یا شاید

انضمامی - این چینی نقشمایه‌های تزئینی، که ریشه در فرهنگ عامیانه مردم داشتند، و معنای ضمنی یا تلویحی آنها همواره وحدت مشهود در کثرات است (بورکهارت، ۱۳۸۶، ص. ۱۱۳). به همین دلیل در جامعه سنتی، فرآیندهای هر پیشه تقریباً همیشه نگهدارنده ساختار بوده‌اند، مثلاً بافتن فرش دستبافت تحت شرایطی انجام می‌شود که هر مرحله بر مرحله پیشین استوار است: در هر گام بافنده فرش، به کلیت، نگاه و آن را ارزیابی می‌کند و سپس گام بعدی را طوری برمی‌دارد که کلیت را امتداد دهد. روش ادراک واقعی انسان‌های قدیمی کل نگر است. در هیچ مرحله، نیروی محرکه‌ای وجود ندارد که بخواهد آنها را وادار کند تا کلیت را درهم بشکنند. چنین فرآیندی کلیت را پذیرفته، انسجام می‌بخشد و بسط می‌دهد (الکساندر، ۱۳۸۶، ص. ۹۹). حتی تزئین با صورت‌های انتزاعی که به نحو غنی در هنر اسلامی بسط یافته است، به خاطر پر کردن فضای خالی نیست. در واقع صورت انتزاعی به واسطه هماهنگی و همانندی مداومش به تزئین قوام می‌بخشد، یعنی به جای اغوای ذهن و کشاندن آن به عالم خیالی، درهم آمیختگی‌های ذهنی را از میان برمی‌دارد (بورکهارت، ۱۳۸۶، ص. ۱۱۸). درست همانطور که دعاها، اوراد، اذکار و امثال آن، اغلب تکراری یا دارای بخش‌های ترجیعی‌اند و همین تکرار از دلایل اثر بخشی آنها شمرده می‌شود. طلسم‌ها و جادوها دارای الگو، یعنی تکرارپذیرند. نقش‌های جادویی نیز دارای الگوی تکرار است. حتی در جهان نو؛ انسان در کارهای آیینی از تکرار استفاده می‌کند (حصوری، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۷). به همین دلیل است که نظم و انواع نظم‌ها هم در هنر و کنش‌های خلاقانه هم در مقوله‌های زیبایی‌شناختی جایگاه ویژه دارد. علی‌الخصوص در مقوله‌های زیبایی‌شناسی جمال و جلال یا امر والا و مقوله زیبایی‌شناسی ظرافت و ملاحظت و لطف (ملاصالحی، ۱۴۰۲، ص. ۷).

تعال، توازن و تناسب: با عنایت به زیبایی طبیعی که مورد استناد جملگی متفکران و محققین در باب زیبایی بوده می‌توان به یکی از ویژگی‌های بارز آن که هماهنگی است، اشاره نمود و جلوه‌های هماهنگی در فرم و فضای زیست را به عنوان عامل زیبایی محیط معرفی کرد (نقی‌زاده، ۱۳۸۸، ص. ۴۸۳). چنانچه هماهنگی را می‌توان یکی از عوامل انسجام تلقی کرد. پیوند اجزای گوناگون تصویر، هم‌سو کردن نیروهای متضاد سطح تصویر با اعطای عناصر مشترک - نظیر رنگ؛ بافت؛ ارزش نور و... به همه آنها حاصل می‌گردد (استینسون و کایتون، ۱۳۹۶، ص. ۵۶). با همین نگاه است که هنر اسلامی می‌کوشد فضایی ایجاد کند که انسان در آن بتواند وزن و وقار فطری اولیه خود را بازیابد. هنر اسلامی در وهله نخست ایجاد یک نوع خلاء می‌کند و همه پربشانی‌ها و تمایلات دنیوی را از میان برمی‌دارد و در مرحله دوم نظامی را جایگزین آن می‌سازد که مبین تعادل، آرامش و صلح است (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص. ۵۸).

صور نمادین و استعاری: نماد آنگاه آغاز می‌شود که آدمی برای درک فراسو با مشکل بیان روبرو می‌شود. نماد هرگز به چیزی در حد خرد اشاره نخواهد کرد. همواره و در هر صورت، نماد بیرون‌رفت از حوزه عادی فهم است. نماد همیشه اشاره به چیزی قدیمی می‌کند و می‌توان با تحلیل آن، زبان گفتگو با گذشتگان را گشود (دادور و دالایی، ۱۳۹۵، ص. ۳۱۰). نماد، ماهیتاً تجلی مستقیم واقعیت روحانی است و بدین ترتیب از مقام مشابه با واقعیت قدسی برخوردار است و این دو یک امر واحد نیستند (یا وجود ملازم با هم ندارند)، بدین خاطر که نماد می‌تواند در خارج از چهارچوب عبادی قرار گیرد. اگر چه نماد به نظام عبادی محدود نمی‌شود، اما نظام عبادی بالضرورة مملو از نمادهاست (بورکهارت، ۱۳۸۶، ص. ۱۱۰). چنانچه در سطح جوامع ابتدایی، هر نمادی یک نماد دینی است یا حداقل دینی بوده است. نمادها وجه واقعیت یا ساختار عمیقی از جهان را آشکار می‌سازند. به عبارتی، در افق معنوی انسان بدوی، واقعیت با امر مقدس می‌آمیزد و عالم، مخلوق خدایان است، در نتیجه هرگونه انکشاف ساختار عالم به انحای مختلف وجود در جهان و خصوصاً وجود انسان درعین حال یک رازگشایی با ماهیت دینی است. در آغاز فرهنگ‌های ابتدایی، تجلی مقدس هم‌زمان با تجلی وجودی است؛ یعنی تجلی مقدس معادل و هم‌ارز با پرده‌برداری از وجود و بالعکس است (ضیاء‌عزیزی، ۱۴۰۰، ص. ۲۱) در شکل حقیقی، انسان، نمادها را خلق نمی‌کند، بلکه به وسیله آنها دگرگون می‌شود. وجود نمادها از این تشابه معکوس پیروی می‌کند: آنچه عالی‌ترین

است در آنچه دون‌ترین است، انعکاس می‌یابد. دون‌ترین دنیا یا دنیای مادی، نه تنها دنیای مافوق خود، بلکه دنیای روح را منعکس می‌کند، که در بالاترین درجه سلسله مراتب، پایین‌تر از منشاء قرار می‌گیرد. رابطه نماد با منشاء همان قدر نزدیک است که رابطه برگ‌های یک درخت با ریشه‌اش (اردلان و بختیار، ۱۳۹۰، ص. ۳۵).

بهره‌گیری از تاریخ فرهنگی: یکی از وجوه شاخص هنر مشرق زمین وفاداری به خاطره قومی است، یعنی خاطره‌ای که کلیت سازنده نظام فرهنگی را همواره حفظ می‌کند. در این نظام، الگوها، شکل‌ها، صور دیرینه در هم‌شکلی دیدی نمایان می‌شوند که نه فقط در نمودهای عینی که در جوهر خود تجدید حیات می‌کنند، گواه این واقعیت این است که هنرمندان آسیایی، قرن‌ها همان نقش‌هایی را که با تجربه درونی‌شان غنی شده است، تکرار می‌کنند (شایگان، ۱۳۵۶، ص. ۲۶۱). افزون بر این، نباید نقش پیشینه مخاطب را نادیده انگاشت. در این مسیر «کنش‌های گفتمانی ناشناخته بسیار مبهم به نظر می‌رسند، اما قرار بر این نیست که این امور را در خلاء تفسیر کرد. برعکس چنین اموری مجموعه‌ای از مناسک، عادت‌ها، آداب‌دانی‌ها، مدها، اصول، تحصیلات، رفتار و نظایر آن‌اند که پژوهشگر می‌تواند آنها را از ساختارهای کلان‌تر فرهنگ و حواشی خردتر آن جدا کند» (هایدماینر، ۱۳۹۳، ص. ۳۸۶). در این شرایط، هرگونه تفسیری به ظرفیت جدیدی در متن می‌انجامد که متناسب با سوگیری‌های مخاطب اغناء می‌شود و دستیابی به ثبات در دانش نهایی را امکان‌ناپذیر می‌گرداند. از سوی دیگر آنچه این الگوها در برابر ذهن مخاطب می‌گسترانند، به بیان شناختی، همواره فعالیت ناتمام محسوب می‌شود. فرآیند بازشناسی می‌تواند به طور پایان‌ناپذیری ادامه پیدا کند چرا که این الگوها را پایانی نیست. همان‌طور که انسان‌شناسان نیز مدت‌ها پیش بر آن صحنه گذاردند که روابط اجتماعی در صورتی تداوم می‌یابد که مبتنی بر فعالیت ناتمام باشد (جل، ۱۳۹۰، ص. ۱۲۹).

زیبایی ظاهری (وحدت ذاتی و صوری): نظام هنرهای سنتی، همچون نظام آفرینش مبتنی بر نظم و اعتدال است و هنرمندان سنتی همه تلاششان بر این بوده که هر چیزی را در جای خودش و به نیکوترین وجه بسازند (مکی‌نژاد، ۱۳۹۳، ص. ۱۰۰). در این محصولات «فرم، تنها شکل مرئی نیست بلکه صورتی است که چگونگی شکل‌گیری، ساخته شدن و هماهنگی آن با سایر فرم‌ها بر اساس نظم مشخصی است که بررسی آن شامل عناصر ارتباطی نیز خواهد بود» (ونگ، ۱۳۹۶، ص. ۴۶). چنانچه زیبایی گل، امر مادی و موجود در ماهیت گل و همچون مادیت گل، ثابت نیست که اگر چنین می‌بود باید به واسطه حواس بر همه انسان‌ها به یک کیفیت و در یک حد محسوس واقع می‌شد. اما زیبایی یک شاخه گل که در باغچه است، در باغ یا در دامنه کوهستان یا در گلدانی، دست مردی که آن را به زنی می‌دهد یا بر سنگ گوری نهاده شده است؛ متفاوت و نه یکسان است. درک زیبایی گل امر نسبی است و این نسبییت در ماهیت گل نیست، در ادراک آن است. در هر وضعیت، مجموعه روابط عینی و ذهنی که به نوعی نظم می‌انجامد و نوعی فضیلت می‌سازد در یک گل معین است و آنچه در مجموعه ثابت است روابط متعارفی است که انسان تاریخی، آن را شناخته و به آن عادت کرده و نظم سمبلیک گل را به وجود آورده است. به این ترتیب گل دارای یک زیبایی نمادین و تاریخی است و حالات افراد هنگام مقابله با نفس گل، متغیرهای نفسانی افراد را به ادراک زیبایی سمبلیک و تاریخی گل سازی می‌کند و زیبایی نسبی گل را که نسبی است بر فرد محسوس می‌دارد (کیانوش، ۱۳۶۹، ص. ۷۶). زیرا به‌واقع درک ما از فضا از تجربه‌های عینی ما حاصل می‌شود و با استفاده از توانایی‌های شهودی ما گسترش می‌یابد. در تعبیر نغز: «حس زیبایی وقتی ارضاء می‌شود که نوعی وحدت یا هماهنگی حاصل از روابط صوری در مدرکات حسی خود دریافت کرده باشیم» (رید، ۱۳۵۱، ص. ۲).

مرقد امام رضا (ع) و ضریح فولادی شاه سلطان حسین صفوی

به‌درستی معلوم نیست از چه زمانی روی قبر مطهر امام رضا (ع) ضریح گذاشته شده است، اما مسلماً تا قرن هشتم ق. / چهاردهم م. ضریحی بالای قبر مبارک نبوده؛ مشهور آن است که گذاشتن ضریح از عصر صفوی آغاز گردید (عطاردی، ۱۳۷۱، صص. ۷۵-۷۳). اولین و قدیمی‌ترین ضریح را بایست متعلق به سال ۹۵۷ ق. / ۱۵۵۰ م. و عصر شاه تهماسب دانست (حشمتی رضوی، ۱۳۹۴، ص. ۲۵۸). دومین ضریح، ضریح فولادی است که به هیچ وجه کتیبه و تاریخ ندارد (اعتمادالسطنه، ۱۳۶۲، ص. ۴۱۳). این امر سبب شده قدمت آن تاکنون مغشوش بماند، اما در سال‌های اخیر تعدادی سند از سال‌های ۱۱۱۵-۱۱۱۱ ق. / ۱۷۰۳-۱۶۹۹ م. هم‌زمان با دوره حکومت شاه سلطان حسین صفوی به دست آمده که در آنها به صراحت به ساخت ضریح در این زمان اشاره شده است (جلالیان، ۱۳۹۷، ص. ۹۵). بنابراین سخن کسانی که آن را از ساخته‌های روزگار فرمانروایی فتحعلی‌شاه می‌دانند، اشتباه است.^۱ این غلط شاید از آن ناشی شده باشد که در سال ۱۲۳۳ ق. / ۱۸۱۸ م. فتحعلی‌شاه به شکرانه پیروزی بر فتح‌الله خان - وزیر محمد افغان - در سال ۱۲۳۳ ق. / ۱۸۱۸ م. دری جواهرنشان را به آستانه اهدا کرد که به ضریح نصب شده بود. این در هیچ ورودی به درون ضریح نداشت و تنها آذینی بر ضریح ساده پولادین به شمار می‌رفت (کاوپانیان، ۱۳۵۵، ص. ۴۲). در تبیین بقیه جزئیات مربوط به ساختار مرقد مطهر آنکه سقف ضریح فولادی از چوب به صورت شیروانی و مزین به ورقه‌های طلا بود و یک طوق طلای مرصع در وسط و دو قبه جواهرنشان در طرفین آن قرار داشت (نقدی، ۱۳۹۲، ص. ۱۱). این ضریح با ۴۴۰ سانتی‌متر طول، ۲۹۳ سانتی‌متر عرض و ۲ متر ارتفاع تا سال ۱۳۳۸ ش. بر مرقد امام (ع) نصب بود تا اینکه در این سال هم‌زمان با نصب ضریح شیر و شکر کاملاً از جایش برداشته و به خزانه منتقل شد (تصویر ۱) (مؤتمن، ۱۳۴۸، ص. ۹۶).

تصویر ۱: ضریح فولادی مرقد مطهر امام رضا (ع) متعلق به عصر شاه سلطان حسین صفوی، موزه آستان قدس رضوی (تهیه و تنظیم نگارنده)

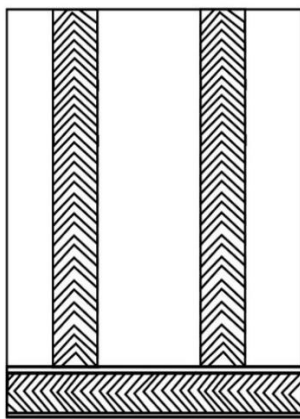
ضریح‌پوش‌های کامل ضریح شاه سلطان حسین صفوی

تهیه پوشش‌های تزئینی برای مرقد‌های مطهر اقدامی است که محتمل به نظر می‌رسد برای نخستین بار در ایران و در حرم رضوی صورت گرفته است (جلالیان، ۱۳۹۷، ص. ۶۱). پوشش‌هایی که روی ضریح قرار می‌گیرند، براساس کاربرد، به دو شکل شیروانی‌پوش و دوره‌پوش تقسیم می‌شوند. شیروانی‌پوش‌های برش‌دار به دو صورت‌اند: از چهار قطعه دوخته شده شامل دو دوزنقه و دو مثلث یا چهار مستطیل تشکیل شده‌اند. این برش‌ها به منظور قرارگیری صحیح و بدون چین‌خوردگی شیروانی‌پوش روی شیروانی مطهر ایجاد شده

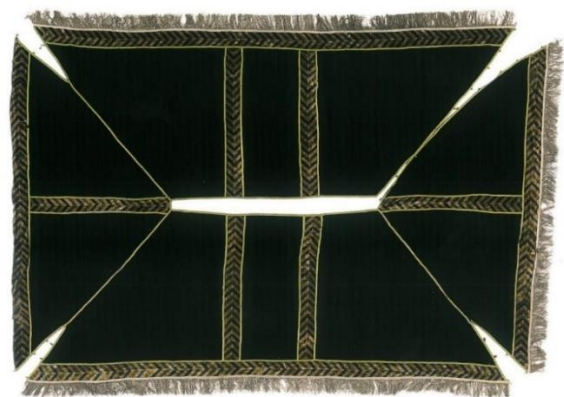
است. دوره‌پوش‌ها نیز به دو شکل کوتاه و بلندند. دوره‌پوش‌های بلند، سطوح دور شبکه ضریح را به طور کامل می‌پوشانند و از چهار قطعه تشکیل شده‌اند. دوره‌پوش‌های کوتاه نیز با توجه به پهنایشان قسمتی از ارتفاع شبکه را می‌پوشانند و به طور معمول یک تکه و شبکه ضریح را دور می‌زنند (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۹). در این مجال ضریح‌پوش‌هایی بررسی می‌شوند که از ترکیب شیروانی‌پوش و دوره‌پوش بلند تشکیل شده و به کل، ضریح مطهر را می‌پوشانند. شیروانی‌پوش‌هایی که برش مخصوص داشته و از دو دوزنقه و دو مثلث تشکیل شده است. دوره‌پوش‌ها هم هرکدام شامل دو مستطیل بزرگ و دو مستطیل کوچک بوده و جنسیت غالب تمام اجزای آن از مخمل مرغوب است.

شیروانی‌پوش (کد ۰۴۷) و دوره‌پوش (کد ۰۳۲) مخمل مشکی

دوزنده این ضریح‌پوش، «محمدجعفر خراسانی» و واقف آن، «حسام‌السطنه مرادمیرزا» در تاریخ ۱۲۷۹ ق. / ۱۸۶۲ م. (عصر ناصرالدین‌شاه) است. ابعاد شیروانی‌پوش این مجموعه، ۴۳۶×۲۸۲ سانتی‌متر بوده (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۵)، طرح آن محرابی و بدون نقش است و ستون‌ها یا همان خطوط دورگیر مبین طرح محرابی از تکرار خطوط جناغی حاصل شده است (تصویر ۲). به این ترتیب در ساختن و آرایه‌بندی این شیروانی‌پوش، طرح محرابی و ایجاد فضای خالی (خلاء)، اصلی‌ترین عناصری‌اند که به عنوان جلوه‌های هنر شیعی رخ‌نمایی می‌کند. البته طراح، کار را به اینجا ختم نمی‌کند که گستردگی این فضای خالی از طریق ایجاد تضاد فضای پر و خالی با تکرار خطوط متراکم جناغی در ستون‌بندی‌ها مورد تأکید قرار می‌گیرد. زیرا هنرمند به ذات می‌داند که در این معنی، عوامل متفاوت همچون تباین - تفصیل، تعادل، تناسب، تسلط، حرکت و ایجاز برای خلق کردن فضا و ایجاد وحدت مؤثرند (استینسون و کایتون، ۱۳۹۶، ص. ۵۴). پس آگاهانه یا ناآگاهانه، در این اثر، ترکیب این امور را به نیکی مورد بهره‌برداری قرار داده است.

تصویر ۲ ب: شکل خطی
شیروانی‌پوش کد ۰۴۷ (تهیه و تنظیم نگارنده)

تصویر ۲ الف: شیروانی‌پوش مخمل مشکی کد ۰۴۷
(محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۴).

ابعاد دوره‌پوش این مجموعه که با کد ۰۳۲ شناخته می‌شود، ۴۴۰×۱۸۳ سانتی‌متر (مستطیل بزرگ با پنج محراب) و ۳۱۸×۱۸۳ سانتی‌متر (مستطیل کوچک با چهار محراب) است (تصویر ۳). در حاشیه پهن بالای این مستطیل‌ها، دو ردیف کتیبه قلاب‌دوزی شده است. ترکیب‌بند «محتشم کاشانی» معروف به مرثیه یا ابا عبدالله (ع) متن کتیبه‌های بزرگ را تشکیل می‌دهد. در فضای کوچک بین آنها نیز کتیبه اسماء‌الحسنی دوخته شده است. در آخرین کتیبه، تاریخ تولید و سایر اطلاعات آمده که مشخص می‌کند خوشنویس آن، «رجبعلی خادم مشهدی» است که کتیبه شرقی صحن آزادی مقابل ایوان ناصری به تاریخ ۱۲۷۳ ق. / ۱۸۵۶ م. از آثار اوست (محسنی،

۱۳۹۳، ص. ۱۱۷). به این ترتیب در این دوره پوش، علاوه بر تأکید بر طرح محرابی و فضای خالی که متناسب با ذات و جوهر الهی است (اردلان و بختیار، ۱۳۹۰، ص. ۵۶)، خوشنویسی و کتیبه‌نگاری به عنوان هنر مقدس اسلامی ظاهر می‌شود و چون خوشنویسی همواره در کتیبه‌نگاری مکان‌های مقدس و دیگر کارکردهای مشابه همچون این نمونه، متضمن معانی والا همچون آیات قرآن است، حتی صرفاً به لحاظ صورت ظاهری و فارغ از نکته‌بینی مخاطب جهت خوانش و دریافت معنی هم، با پدیداری خود، حسی از الوهیت و قدوسیت را منتقل می‌کند.

تصویر ۳ ب: شکل خطی

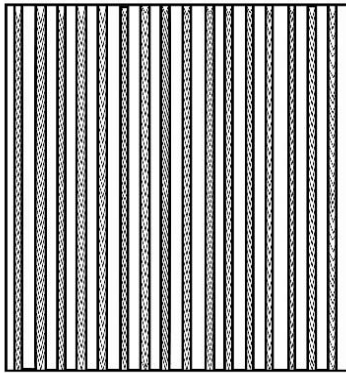
دوره پوش کد ۰۳۲

(تهیه و تنظیم نگارنده)

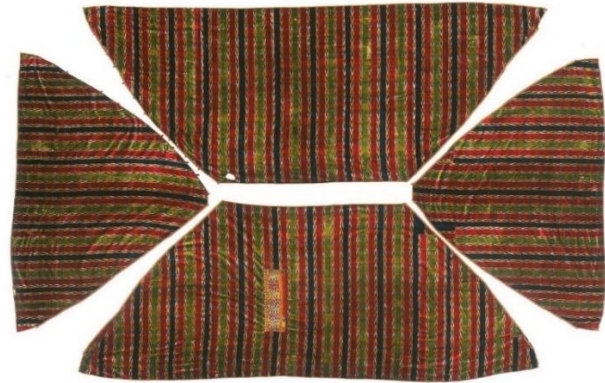
تصویر ۳ الف: دوره پوش مخمل مشکی کد ۰۳۲ (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۶)

شیروانی پوش (کد ۰۶۷) و دوره پوش (کد ۰۳۶) مخمل قرمز طرح دار

دوزنده و واقف این مجموعه، نامعلوم است. جنس آن، مخمل ابریشمی بوده و ابعاد آن، ۳۲۰×۴۵۹ سانتی‌متر تعریف شده است (تصویر ۴). این اثر به همراه دوزنقه‌پوش مخمل کد ۰۳۶ روی ضریح فولادی قرار می‌گرفته است (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۲۱). در میان نمونه‌های مورد بررسی، این شیروانی پوش، بزرگ‌ترین نمونه است که از هر سو حدود بیست تا چهل سانتی‌متر نسبت به نمونه پیشین، بلندی بیشتری دارد. طرح آن نیز در بین تمام نمونه‌ها، خاص است و از تکرار خطوط رنگین حاصل می‌شود که تحت عنوان محرمات نام می‌گیرد. خطوطی که همگی رو به مرکز دارد و طوق سر ضریح را هدف می‌گیرند و همچون طرح محرابی حسی از جهت‌مندی را القا می‌کنند. در این گونه طرح‌ها، تکرار بی‌نهایت خطوط با شکل، اندازه و بافت واحد، به الگوی اصلی طرح بدل می‌شود و از آنجا که نظم هندسی و ریتم یکنواخت به منظور القای حس انضباط و در جهت تقویت دیداری عناصر شاخص و به نوعی هدایت‌کننده مسیر دید و توجه افراد به سوی عناصر اصلی است (پاکزاد، ۱۳۹۵، ص. ۹۱)، طراح خواسته یا ناخواسته به هدف خود که همان تأکید بر یگانگی است (وحدت در کثرت) دست می‌یازد.

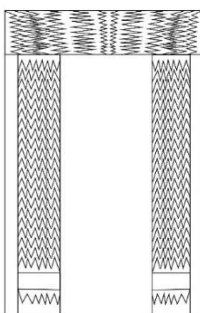

تصویر ۴ ب: شکل خطی شیروانی پوش کد ۰۶۷ (تهیه و تنظیم نگارنده)

تصویر ۴ الف: شیروانی پوش مخمل طرح دار کد ۰۶۷ (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۲۰)

دوره پوش حاشیه دار کد ۰۳۶ با ابعاد ۴۳۵×۱۸۹ سانتی متر و ۳۰۰×۱۸۹ سانتی متر است (تصویر ۵) در یکی از قطعات مستطیل بزرگ، منفذ بیضی شکل وجود دارد که محل قرار گرفتن کلون دری است که روی شبکه ضریح قرار داشته است. منافذ کوچک روی نوار افقی نیز محل استقرار دوره پوش روی پیچ های ضریح است (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۲۳). این نمونه و دوره پوش پیشین در تصویر ۳، از جمله روپوش هایی اند که در هر مستطیل بزرگ آنها، پنج محراب و در هر مستطیل کوچک آنها، سه محراب، مشابه با تعداد دهانه های محرابی اصل ضریح (تصویر ۱) تجسم یافته که جمع آن مشتمل بر شانزده خواهد بود. به همان شیوه تکنیکی دوره پوش پیشین نیز در هر مستطیل، ستون هایی از پارچه مخمل با طرح هفت و هشت رنگارنگ، طرح محرابی را شکل می دهند. به این ترتیب درباره این دوره پوش نیز همان کارکرد طرح محرابی و فضای خالی مورد بهره برداری قرار گرفته که به واسطه خطوط زیگزاگی طرفین با نمود بیشتری امکان بروز یافته و مسلماً در القای معنی نقش مؤثرتری ایفا می کند، زیرا ویژگی اساسی تزئین مبتنی بر تکرار، افتادن یا فرو ماندن در افسون یک الگو است. خاصیتی که به نوعی چسبناک بودن خوشایند قابل تشبیه است و گرنه بشر تمایل نداشت محصولاتی داشته باشد که به او وابسته باشند و ویژگی های چسبنده تزئین را پاسخ گویند. به همین دلیل در اکثر تمدن های غیر مدرن، تزئین به خلق دلبستگی بین اشخاص و اشیاء می انجامد (جل، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۲).

تصویر ۵ ب: شکل خطی دوره پوش کد ۰۳۶ (تهیه و تنظیم نگارنده)

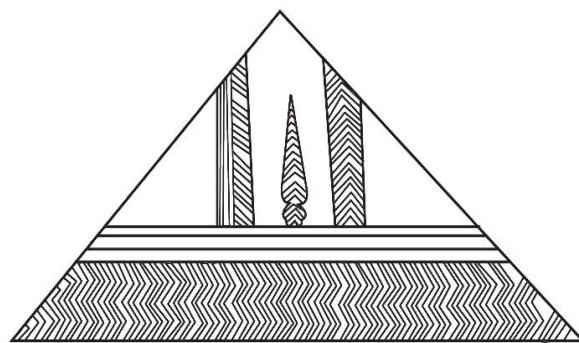
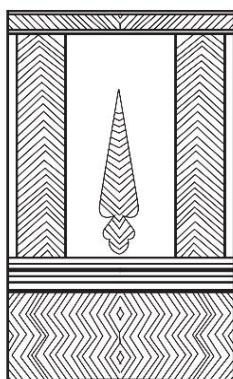
تصویر ۵ الف: دوره پوش مخمل قرمز طرح دار کد ۰۳۶ (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۲۲)

شیروانی پوش (کد ۰۶۸) و دوره پوش (کد ۰۳۳) مخمل زرشکی

این اثر با دوزنده و واقف نامعلوم، برای شیروانی پوش در ابعاد ۴۵۴×۳۱۱ سانتی متر تعریف می‌شود. تکنیک دوخت آن، معرق برجسته با نقش سرو است (تصویر ۶) (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۳۹). داخل فضاهای محرابی دوزنقه‌ای، شش سرو قرار دارد. در فضاهای مثلثی هم دو سرو قرار گرفته که مجموع آنها را به هشت می‌رساند و حضور اختر هشتم آسمان ولایت و امامت را تداعی می‌کند. فارغ از معانی نمادین سرو که هرچند خود می‌تواند موضوع رساله‌ای باشد و در ادامه به اختصار به بحث درخواهد آمد، صرفاً به لحاظ بصری، قرارگیری نقش سرو در فضاهای محرابی این شیروانی پوش به کیفیت متعالی و رو به بالای این طرح کیفیت دوچندان می‌بخشد. خاصه آنکه «انسان، فضایی را که در آن می‌زید نامتقارن ادراک می‌کند. از لحاظ نظری انسان می‌تواند در فضای سه‌بعدی در بی‌نهایت جهت حرکت کند، اما در میان این جهت‌ها یک جهت به واسطه نیروی جاذبه از دیگر جهت‌ها متمایز می‌شود: جهت عمودی همچون محور و مبدا همه جهت‌های دیگر عمل می‌کند» (آرنه‌ایم، ۱۳۹۴، ص. ۴۷). از سوی دیگر فضای خالی اطراف نقش سرو است که با ریزنقش‌های دیگر پر نشده است. بدین قیاس ضمن اعاده معانی قید شده در شیروانی پوش‌های پیشین (تصاویر ۲ و ۴) در یک رابطه دیالکتیکی بین سرو و فضای خالی پیرامون، از یک سو نقش سرو و معانی نمادین آن، برآمده از تاریخ فرهنگی کهن ایران، مورد تأکید قرار می‌گیرد و از سوی دیگر فضای خالی اطراف آن، جلوه‌فروشی می‌کند. به عبارتی هرکدام ضمن بروز خود، دیگری را مؤکد می‌کند و معنی می‌بخشد.

تصویر ۶ الف: شیروانی پوش مخمل زرشکی کد ۰۶۸ (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۳۸)

تصویر ۶ ب: شکل خطی شیروانی پوش کد ۰۶۸ (تهیه و تنظیم نگارنده)

ابعاد دوره‌پوش وابسته به این مجموعه، ۱۸۶ × ۴۳۶ سانتی‌متر (مستطیل بزرگ با چهار محراب) و ۱۸۶ × ۲۹۶ سانتی‌متر (مستطیل کوچک با سه محراب) است (تصویر ۷). در یکی از قطعه‌های کوچک، قاب میانی از وسط دو تکه شده و با دکمه بسته می‌شود. این شکاف برای ورود به داخل ضریح است (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۴۱). در این دوره‌پوش و مورد متأخر (تصویر ۹)، برخلاف دو نمونه پیشین (تصاویر ۵ و ۷) مستطیل بزرگ با چهار محراب تعریف شده است که در مجموع پیکروار دوره‌پوش، چهارده محراب را می‌سازد که به نوعی تقدس عدد چهارده نزد شیعیان و چهارده معصوم (ع) را یادآوری می‌کند و در تناسب بیشتر با هشت سرو شیروانی‌پوش قرار می‌گیرد. هرچند فارغ از رمزینگی این اعداد، تناسب تکرار این محراب‌ها و فضای خالی درون آنها، بار دیگر مفهوم وحدت در کثرت را مورد ابرام قرار می‌دهد. چنانکه «در سمبلیسم ریاضی، تمام اعداد و فرم‌های هندسی با مرکز در ارتباط می‌باشند، این نوع سمبلیسم، وحدت درون تکرار با زتاب می‌دهد یا به واسطه هم‌سانی روابط عددی، تکرار را به عنوان کارکردی از وحدت منعکس می‌نماید» (اردلان و بختیار، ۱۳۹۰، ص. ۳۶).

تصویر ۷ ب: شکل خطی دوره‌پوش کد ۰۳۳ (تهیه و تنظیم نگارنده)

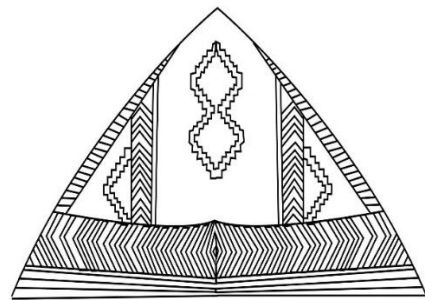
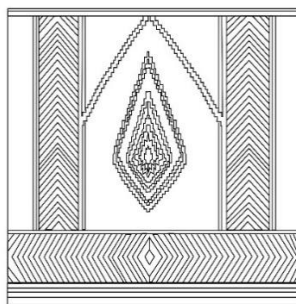
تصویر ۷ الف: دوره‌پوش مخمل قرمز طرح‌دار کد ۰۳۳ (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۴۰)

شیروانی‌پوش (کد ۰۵۶) و دوره‌پوش (کد ۰۲۳) مخمل سبز

ابعاد این شیروانی‌پوش، ۲۸۲ × ۴۳۶ سانتی‌متر است. تاریخ آن در کتاب شاهکارهای هنری آستان قدس رضوی، ۱۲۸۶ ق. / ۱۸۶۹ م. قید شده که با زمان ذکر شده برای خلق دوره‌پوش مربوطه ده سال اختلاف دارد. به این ترتیب هرچند بافت و دوخت ضریح‌پوش زمان‌بر است، اما چون فاصله زمانی ده ساله منطقی نمی‌نماید، احتمال می‌رود که یکی از این موارد درست باشد که در هر صورت با دوره حکومت ناصرالدین شاه قاجار ارتباط می‌یابد. خوشنویس این قطعه، «محمد حسین الشهید مشهدی» است، اما واقف و بافنده آن نامعلوم است. در این ضریح‌پوش، از پارچه محرابی سرودار استفاده کرده‌اند (تصویر ۸). بین قالب‌های سرودار، ستون‌هایی از مخمل جناغی شده با رنگ‌های لاجوردی، سبز، طلایی و قرمز وجود دارد. نقوشی که سرو را پر می‌کنند نیز همین رنگ‌ها را دارد. (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۲۹) به این ترتیب، نوعی مشابهت معنایی بین طرح و نقش این شیروانی‌پوش با نمونه پیشین در تصویر ۶ برقرار است. با این تفاوت که چون در این شیروانی‌پوش، نقوش سروی شکل عربض‌ترند، تعداد محراب‌ها از هشت به شش کاهش یافته و نقش سرو صرفاً در پنج طرح محرابی نمود دارد و عدد مقدس پنج و ارتباط آن با پنج تن آل عبا را خاطر نشان می‌سازد. به عبارتی در یکی از فضاهای مثلثی که تنها با یک محراب تعریف می‌شود، نقش دو لوزی متداخل جانشین نقش سرو شده است که هرچند به لحاظ بصری شبیه به سرو به نظر می‌رسد، اما احتمالاً به جهت مشخص نمودن بالا و پایین ضریح‌پوش، آن را نقش زده و در نتیجه پنج سرو را بر این بستر نشانده‌اند.

تصویر ۸ الف: شیروانی پوش مخمل سبز کد ۰۵۶ (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۲۸)

تصویر ۸ ب: شکل خطی شیروانی پوش کد ۰۵۶ (تهیه و تنظیم نگارنده)

ابعاد دوره پوش این مجموعه، ۱۹۳ × ۴۳۰ سانتی متر (مستطیل بزرگ با چهار محراب) و ۱۳۲ × ۱۹۳ (مستطیل کوچک با سه محراب) است (تصویر ۹). تاریخ آن را به ۱۲۷۶ ق. / ۱۸۶۰ م. نسبت داده اند. قلابدوزی و خوشنویس آن، «محمدحسین الشهید مشهدی» است. این دوره پوش با طرح محرابی به صورت کتیبه دار و از مخمل ابریشمی سبز قالبی سردار تهیه شده است. در نوار پهن کتیبه دار بالای قطعات که از مخمل آبی است، اشعاری از «علی بن حسین خوافی»^۲ به همراه زیارت جامعه کبیره به خط نستعلیق و با ابریشم سفید قلابدوزی شده است. در کتیبه آخر نیز نام نویسنده اشعار، دوزنده و تاریخ تولید به صورت قلابدوزی آمده است. در یکی از قطعات کوچک به منظور ورود به داخل ضریح، قاب میانی از دو طرف با دکمه باز و بسته می شود. قسمت های ماهوت کتیبه دار نیز با ریشه ای از گلابتون به قسمت اصلی وصل می شود. چهار قطعه تشکیل دهنده دوره پوش با دکمه و سوراخ های تعبیه شده در قسمت کتیبه ها روی شبکه ضریح فولادی متصل می شوند (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۲۹). این دوره پوش همچون نمونه پیشین (تصویر ۷)، در اضلاع بزرگ چهار محراب دارد که مجموع محراب های آن را به رقم چهارده می رساند. اما تمام محراب های یکی از مستطیل های بزرگ دارای نقش سرو نیستند و صرفاً به نقش اندازی دو سرو در محراب های میانی بسنده شده است که این موضوع تضاد فضای پر و خالی را بیش از پیش به رخ می کشد و تفاوت رنگی بستر محراب ها در قالب دو رنگ زرد و سبز بر آن می افزاید. از سوی دیگر این دوره پوش در مجموع دوازده سرو را مجسم می سازد که قداست عدد دوازده نزد شیعیان و حضور معنوی دوازده امام معصوم را متصور می سازد و سبب هم افزایی بیشتر نقش پردازی با پنج سرو شیروانی پوش می شود. در این نمونه همچون دوره پوش کد ۰۳۲ در تصویر ۲، کتیبه نگاری وجود دارد که آن نیز به جهت ظاهر و معنی بر خیر و برکت این فضای معنوی اضافه می کند. به طوریکه در مجموع تضاد

فضاهای پر و خالی، طرح محرابی و تأکید بر آن با خطوط زیگزاگی حاشیه، وجود نقش سرو، کتیبه‌نگاری و اشاره به اعداد مقدس، (حتی رنگ که مورد بحث این مقاله نیست) هرکدام به نوعی در تجسم مفاهیم شیعی این دوره پوش مؤثر واقع می‌شود و کیفیت بصری آن را تقویت می‌کند.

تصویر ۹ الف: دوره پوش مخمل سبز کد ۰۲۳. (محسنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۳۲) تصویر ۹ ب: شکل خطی دوره پوش کد ۰۵۶. (تهیه و تنظیم نگارنده)

جدول ۲: مشخصات ضریح پوش‌های مخملی ضریح شاه سلطان حسین صفوی در حرم امام رضا (ع). (تهیه و تنظیم نگارنده)

تصویر	کد شیروانی پوش	تصویر	کد دوره پوش	دوره تاریخی	محل خلق	سال خلق	واقف	هنرمند	شیوه نقش اندازی	شیروانی پوش
	۰۴۷		۰۳۲	ناصرالدین شاه قاجار	-----	۱۲۷۹ ق. / ۱۸۶۲ م.	حسام السلطنه مراد میرزا	محمدجعفر خراسانی ورجبعلی خادم مشهدی (به عنوان خوشنویس)	گلابتون دوزی با نوارهای جناغی / قلابدوزی	۴۳۶ × ۲۸۲
	۰۶۷		۰۳۳	قاجار	-----	-----	-----	-----	خود طرح	۴۵۹ × ۳۲۰
	۰۶۸		۰۳۳	قاجار	-----	-----	-----	-----	نواردوزی ابریشمی / معرق دوزی / قلابدوزی	۴۵۴ × ۳۱۱
	۰۵۶		۰۲۳	مظفرالدین شاه قاجار	-----	۱۲۷۶ ق. / ۱۸۶۰ م.	-----	محمدحسین الشهدی مشهدی (به عنوان خوشنویس)	خود طرح / نواردوزی ابریشمی / قلابدوزی	۴۳۶ × ۲۸۲

			دوره پوش	۴۴۰ × ۱۸۳	۴۳۵ × ۱۸۹	۴۳۶ × ۱۸۶	۴۳۰ × ۱۹۳
			شیروانی پوش	محرابی	محرمت	محرابی	محرابی
			دوره پوش	محرابی	محرابی	محرابی	محرابی
			شیروانی پوش	تکرار خطوط جناغی (در حاشیه‌ها)	تکرار خطوط جناغی	سرو انتزاعی و تکرار خطوط جناغی (در حاشیه‌ها)	سرو انتزاعی و تکرار خطوط جناغی (در حاشیه‌ها)
			دوره پوش	تکرار خطوط جناغی (در حاشیه‌ها)	تکرار خطوط جناغی (در حاشیه‌ها)	تکرار خطوط جناغی (در حاشیه‌ها)	سرو انتزاعی و تکرار خطوط جناغی (در حاشیه‌ها)
			کتیبه شاخص	ترکیب‌بند محتشم کاشانی معروف به مرثیه یا ابا عبدالله (ع) و اسماء‌الحسنی. تاریخ تولید. نام واقف و هنرمند.	-----	-----	اشعاری از «علی بن حسین خوافی» و زیارت جامعه کبیره. تاریخ تولید. نام شاعر و هنرمند.
			کتیبه‌نگاری	نستعلیق	-----	-----	نستعلیق
			رنگ	مشکی و طلایی	قرمز و دیگر رنگ‌ها مثل لاجوردی، سبز، نباتی و زرد.	زرشکی و دیگر رنگ‌ها مثل سبز، قرمز، نباتی، طلایی و مشکی	لاجوردی، سبز، طلایی و قرمز، سورمه‌ای، نباتی و زرد.

بازیابی خصایص صوری هنر شیعی در چهار ضریح‌پوش مخملی حرم رضوی نشان می‌دهد: هرکدام از عناصر تجرید و انتزاع، فضای خالی (خلاء)، تکرار، نظم و الگوسازی، تعادل، توازن و تناسب، صور نمادین و استعاره و بهره‌گیری از تاریخ فرهنگی در این آثار نقشی ایفا می‌کنند تا زیبایی ظاهری (مبتنی بر وحدت ذاتی و صوری) در این مصادیق به منصفه ظهور برسد (جدول ۲)، در حوزه طرح و نقش، تأکید بر کتیبه‌نگاری و اعداد مقدس مطرح شد، اما ضرورت آن وجود دارد که تاریخ فرهنگی طرح محرابی و نقش سرو امعان نظر قرار گیرد تا علت حضور آنها در این کارکرد به نیکی تبیین گردد.

طرح محرابی

محراب در مساجد، مکان نمازگزاردن امام جماعت است. امروزه محراب را خالی نگاه می‌دارند، اما در گذشته زجاجی از تارک محراب آویخته می‌شد که مصداق آیه ۳۵ سوره نور است (اتینگهاوزن، ۱۳۹۰، ص. ۳۲). درباره پیشینه طرح محرابی باید متذکر شد که آن را

به صورت مهرابی نیز می‌نویسند که این تفاوت در نگارش به دلیل نظریه‌های متفاوتی است که درباره اصل پیدایش آن وجود دارد. نظریاتی که منشاء پیشا اسلامی طرح محرابی را تصدیق می‌کند (حسن‌پور و چیت‌سازیان، ۱۳۸۶، ص. ۵۲۶). «بنا به نوشته کتب تاریخی احداث محراب در معابد از دور آریایی‌ها آغاز می‌شود. معابد مذهبی این دوره به نام مهرآبه خوانده می‌شد که از دو کلمه مهر و آب ترکیب یافته است» (وکیلی، ۱۳۸۲، ص. ۱۹). به هر روی منشاء واژه محراب هرچه باشد الهام‌بخش گروهی از طراحان پارچه بوده است. «این‌گونه طرح‌ها علاوه بر آنکه تداعی گر محراب نیایش و عبادت است، نشانگر نگرش هنرمندان جهت دریافت پاکی و زیبایی از روزنه مقدس محراب نیز هست» (اربابی، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۱). بدین قیاس است که محراب در تفکر شیعی، دروازه ورود به عالم لاهوت به حساب می‌آید و شاید به همین منظور، محراب در ضریح و به تبع ضریح‌پوش تکرار می‌شود.

نقش سرو

درخت در معنای عام، دال بر حیات گیتی، رشد، زاینده‌گی و فرایندهای زبایی مکرر آن است. همچنین به معنای زندگی جاودانه، بی‌زوال و در نتیجه فناپذیری است. از دورترین ایام، تصویر مثالی درخت به مثابه آینه تمام‌نمای انسان و ژرف‌ترین خواست‌های اوست. ریشه‌های قوی بنیادین درخت که در اعماق زمین فرو رفته است، باقی و پایدار است و گواهی بر پویایی رمزی که همواره سرزنده و جاندار است (واحددوست، ۱۳۸۷، ص. ۳۴۴). خاصه درخت سرو که بسیار پر عمر، سایه‌گستر و سبز است. درخت سرو، رمز جاودانگی و نامیرایی است و در میان درختان از وجه اساطیری قدرتمندی برخوردار است. سرو، نماد ثبات و جاودانگی در مکانی است که خداوند پایداری آن را خواستار است و از آنجاکه خورشید نماد بزرگ حیات دوباره و جاودانگی است، مقارنه سرو و خورشید از کهن‌الگوهای آغازین اساطیری است (زمردی، ۱۳۸۷، ص. ۱۶۳). چنانکه در عقاید باستانی، سرو، نماد فناپذیری و مربوط به نور اهورامزدا است. این اعتقادات هنوز هم به شکل دخیل بستن به درختان کهنسال سرو باقی مانده است (یاحقی، ۱۳۶۹، ص. ۲۴۵). در ایران دوران باستان، سرو به عنوان نمادی از زندگی حضور دارد تا جایی که دیده می‌شود: هنگام تشییع جنازه پادشاهان، درخت سروی را از ریشه درمی‌آورده و پشت جنازه حمل می‌کردند. این رسم که از درخت سرو به عنوان نماد زندگی در مراسم تدفین جنازه استفاده شود به مرور در دوره صفویه در مراسم سوگواری ماه محرم دوباره‌سازی شد و به شکل نمادین آن یعنی علم درآمد (بیگدلی، ۱۳۹۵، ص. ۳۴). وجه دلالت علم به درخت سرو و جایگاه رفیع شهیدان را می‌توان اینگونه تفسیر کرد که بلندای درخت سرو نشان از عروج شهیدان دارد و یکی از بهترین نمادهای مورد استفاده برای امام شهید است که در روایات اسلامی، رابط و اتصال‌دهنده زمین (جهان مادی) و آسمان (جهان مینوی) است (ضیاء‌عزیزی، ۱۴۰۰، ص. ۱۱۰). ازسویی، سرو به دلیل شکل خاص آن، شعله‌ای جاودانی برخاسته از آسمان را تداعی می‌کند و به معنای جاودانگی، بقا و معاد است (بزی، ۱۴۰۰، ص. ۲۱). چنانکه ارتباط قدسی سرو با مرگ در اشعار حافظ چنین آمده است: به روز واقعه تابوت ما ز سرو کنید / که می‌رویم به داغ بلند بالایی. با ظهور اسلام این درخت، به تدریج جایگاه خود را از یک درخت آیینی به یک نگاره انتزاعی داد و در عصر صفوی و قاجار جایگاه والایی کسب کرد و در هنرهای مختلف مانند ترمه‌بافی و قالی‌بافی تا هنرهای آیینی استفاده شد.

جدول ۳: بازیابی وحدت ذاتی و صوری ضریح پوش های ضریح شاه سلطان حسین صفوی در قیاس با ویژگی های هنر شیعی (تهیه و تنظیم نگارنده)				روپوش
				تصویر
شیروانی پوش (۰۵۶) دوره پوش (۰۲۳)	شیروانی پوش (۰۶۸) دوره پوش (۰۳۳)	شیروانی پوش (۰۶۷) دوره پوش (۰۳۶)	شیروانی پوش (۰۴۷) دوره پوش (۰۳۲)	کارکرد
دارد.	دارد.	شیروانی پوش، فضای خالی ندارد.	دارد.	فضای خالی
زمینه طرح، خالی است.	زمینه طرح، خالی است.	زمینه طرح دوره پوش خالی است.	زمینه طرح، خالی است.	نظم و الگوسازی
تکرار طرح محرابی در شیروانی پوش و دوره پوش	تکرار طرح محرابی در شیروانی پوش و دوره پوش	تکرار محرماتی شیروانی پوش و تکرار طرح محرابی در دوره پوش	تکرار طرح محرابی در شیروانی پوش و دوره پوش	تعادل، توازن و تناسب
قرینه محوری به شیوه محرابی	قرینه محوری به شیوه محرابی	قرینه سازی مکرر در شیروانی پوش و قرینه محوری به شیوه محرابی در دوره پوش	قرینه محوری به شیوه محرابی	انتزاع و تجرید در صور نمادین و استعاری
نقش سرو. طرح محرابی با خطوط جهت دار حاشیه به سوی بالا و مرکز. خوشنویسی و کتیبه- نگاری. تأکید بر اعداد مقدس.	نقش سرو. طرح محرابی با خطوط جهت دار حاشیه به سوی بالا و مرکز. تأکید بر اعداد مقدس.	طرح محرابی با خطوط جهت دار حاشیه به سوی بالا و استفاده از طرح محرمات.	طرح محرابی با خطوط جهت دار حاشیه به سوی بالا و خوشنویسی و کتیبه نگاری.	

نتیجه گیری

در بازپژوهی خصایص بصری هنر شیعی به مثابه سنگ بنای اولیه این مطالعه، ویژگی هایی همچون تکرار، نظم و الگوسازی، تعادل، توازن و تناسب به دست آمد که عناصر بصری هر طرح را در قالب ترکیب تصویری مطلوب سامان می بخشند. به موازات این نوع طرح افکنی، نقوش نیز معمولاً تجریدی و انتزاع یافته در خلاء تعریف می شوند تا به صورت نمادین و استعاری، مبین معانی رمزی باشند که با تاسی به تاریخ فرهنگی و میراث پیشینیان قائل به معنی سازی اند و بدین قیاس است که وحدت ذاتی و صوری محصول نهایی تضمین می شود. با هدف جستار چنین مصادیقی در ضریح پوش های کامل مرقد مطهر امام رضا (ع)، چهار ثوب از این انواع مورد ژرف نگری قرار گرفت. ضریح پوش های مخملی که مجموعه ای از شیروانی پوش و دوره پوش بلند بودند و در دوره قاجار، دومین ضریح حرم مطهر مشهور به ضریح فولادی یا شاه سلطان حسین صفوی را می پوشاندند. ضریح پوش های مورد بررسی، روپوش های متبرکی

بودند که هرچند در رنگ‌های متنوع زرد، سبز، قرمز و مشکی بافته و دوخته شدند، اما همگی به جهت نوع بیان، طرح و نقش مشترک‌اند. این پوشش‌های پارچه‌ای، نه فقط به جهت نوع ترکیب‌بندی، یعنی به کارگیری طرح محرابی (و در یک مورد شیروانی‌پوش، طرح محرمات) و تکرار چندباره آن تداعی‌گر معارف هنر اسلامی - شیعی‌اند، که با هر کدام از کیفیات، وام‌داری به مکتب فکری منظور را یادآوری می‌کنند. یکی از مهم‌ترین راهبرد تزئینی در این روپوش‌ها، نوع بهره‌گیری از فضای لایتناهی است که حضور و وجود آن در قالب تکرار محراب‌های شیروانی‌پوش‌ها و دوره‌پوش‌ها کلاً تکرار می‌شود و در تضاد با خطوط زیگزاگی حاشیه‌ساز محراب‌ها یا سروهای راست‌قامت مصور در برخی نمونه‌ها، دیگر بار، مورد تأکید و تقویت قرار می‌دهد. در عین حال و علاوه بر وجوه تجسمی یاد شده باید به نوع معنی‌سازی با نقشمایه‌ها توجه داشت که صورت استعاری دارد و به تاریخ فرهنگی ایرانیان پهلو می‌زند: همچون صورت انتزاع‌یافته سرو یا به کارگیری اعداد مقدس همچون اعداد پنج، هشت، دوازده و چهارده. حتی کتیبه‌نگاری‌ها که با نشانه گرفتن مفاهیم والا همچون آیات قرآن و اشعار مذهبی بر بستر چند قطعه از این روپوش‌ها ظاهر می‌شود تا وجود بیکر پاک امام هشتم شیعیان در این مضجع شریف را مورد یادآوری عینی قرار دهد. هرچند که ایرانی مسلمان حتی فارغ از توجه به معنی کتیبه‌ها و صرفاً به لحاظ بصری نیز خوشنویسی را به‌عنوان یکی از جلوه‌های هنر اسلامی می‌شناسد. با این حساب تمام اجزاء، عناصر و ترکیب این ضریح‌پوش‌ها، شاهی متقن بر معانی رمزی و تمثیلی هنر شیعی است که در این کارکرد به مثابه یکی از جلوه‌های ناب هنر اسلامی ایران مجال بروز و ظهور یافته است (جدول ۲). امید است سایر پژوهشگران با نظر تحلیلی به انواع منسوجات کاربردی در مرقد مطهر امام رضا (ع)، مباحث ارزشمندی را طرح نمایند که بتواند ظرفیت‌های این هنر شریف را معرفی کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. مثل این عبارت: ضریح سوم که تاریخ دقیق نصب آن معلوم نیست در عصر فتح‌علی‌شاه قاجار ساخته شده است (مؤتمن، ۱۳۴۸، ص. ۸۸؛ کاویانیان، ۱۳۵۵، ص. ۴۲ و حشمتی رضوی، ۱۳۹۴، ص. ۲۵۹).
۲. یکی از صحابه امام رضا (ع)

کتاب‌نامه

- آرنه‌ایم، ر. (۱۳۹۴). پویه‌شناسی صور معماری. ترجمه م. قیومی (چ. ۵)، فرهنگستان هنر.
- اتینگهاوزن، ر. (۱۳۹۰). هنر در جهان اسلام. ترجمه م. وحدتی، بصیرت.
- اربابی، ب. (۱۳۹۳). کارگاه صنایع دستی (بافت). (چ. ۱۰)، سهامی خاص.
- اردلان، ن. و بختیار، ل. (۱۳۹۰). حس وحدت. ترجمه و. جلیلی، علم معمار.
- استینسون، ا. و کایتون، و. (۱۳۹۶). مبانی هنر (چ. ۵). ترجمه م. ر. یگانه‌دوست، سمت.
- اعتمادالسلطنه، م. ح. (۱۳۶۲). مطلع الشمس. فرهنگسرا.
- الکساندر، ک. (۱۳۸۶). سرشت نظم (ج. ۲، چ. ۳). ترجمه ر. س. صبری و ع. اکبری، پرهام‌نقش.
- الکساندر، ک. (۱۳۹۶). معماری و راز جاودانگی. ترجمه م. قیومی، دانشگاه شهیدبهبشتی.
- بزی، ع. (۱۴۰۰). سیر تحول و تجزیه و تحلیل نقش سرو در منسوجات عصر صفوی. کتاب بلوچ.

- بورکهارت، ت. (۱۳۸۶). مبانی هنر اسلامی. ترجمه ا. نصری، حقیقت.
- بیگدلی، ب. (۱۳۹۵). نقش سرو در گذر زمان. اندیشه کامیاب ایرانیان.
- پاکزاد، ج. (۱۳۹۵). راهنمایی طراحی فضا (چ. ۸). وزارت مسکن و شهرسازی.
- جل، آ. (۱۳۹۰). هنر و عاملیت. ترجمه ا. صبوری، فرهنگستان هنر.
- جلالی، غ. و جلالی، م. (۱۳۹۴). معنای هنر شیعی. بوستان کتاب.
- جلالیان، س. (۱۳۹۷). نفیاس صندوق‌ها و ضریح‌های حرم مطهر رضوی از عصر صفوی تا دوره معاصر. مشکات، ۳۷ (۱۳۸)، ۱۲۳-۸۹.
- جمعه‌پور، ح. (۱۳۹۵). تجلی هنر مسلمانان در بارگاه رضوی. چشم‌انداز قطب.
- حسن‌پور، م. و چیت‌سازیان، ا. (۱۳۸۶). نقوش محرابی و نمادها. مجموعه مقالات دومین سمینار تحقیقات فرش دست‌بافت (چ. ۲). گردآوری ا. عزیزی هریس و ا. لطفی، مرکز ملی فرش ایران. صص. ۵۴۴-۵۲۵.
- حشمتی رضوی، ف. (۱۳۹۴). هنر شیعی ضریح‌سازی در حرم مطهر امام رضا (ع). پرتو حسن: مجموعه مقالات نخستین همایش هنر و تمدن شیعی. زیر نظر ع. م. شریف‌زاده، سوره مهر. صص. ۲۶۹-۲۴۶.
- حصوری، ع. (۱۳۸۵). مبانی طراحی سنتی در ایران (چ. ۲). چشمه.
- خانجانی، ق. (۱۴۰۱). قالب‌ها و نمادهای شیعی در هنر خوشنویسی با تأکید بر عصر صفویه. علم و تمدن در اسلام، ۴ (۱۳)، ۶۲-۴۴.
- دادور، ا. و دالایی، آ. (۱۳۹۵). مبانی نظری هنرهای سنتی. دانشگاه الزهرا.
- رید، ه. (۱۳۵۱). معنی هنر. ترجمه ن. دریابندری، کتاب‌های جیبی.
- زمردی، ح. (۱۳۸۷). نمادها و رمزهای گیاهی در شعر فارسی. زوار.
- شایسته‌فر، م. (۱۳۸۰). جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی. مدرس علوم انسانی، (۲۳)، ۹۴-۵۷.
- شایگان، د. (۱۳۵۶). آسیا در برابر غرب. امیرکبیر.
- ضیاء‌عزیزی، ه. (۱۴۰۰). آشنایی با نماد و نمادگرایی دینی. امید کویر.
- عابدین‌پور، و. و سماپی، م. (۱۳۹۶). درونمایه‌های شیعی در هنر عصر تیموری با تأکید بر خط و خوشنویسی. پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۶ (۲۱)، ۱۸۴-۱۶۳.
- عطاردی، ع. (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی (ج ۱). عطارد.
- عمویان، ف.؛ بلخاری، ح. و آزند، ی. (۱۳۹۹). مضامین شیعی در کاسه‌های فلزی دوره صفوی. شیعه‌شناسی، ۱۸ (۷۲)، ۱۶۴-۱۳۷.
- عنایت، ت. (۱۳۸۷). عناصر هویت و فرهنگ ایرانی در آثار هنر اسلامی. کتاب ماه هنر، ۱۱ (۱۲۰)، ۴۳-۳۲.
- کاویانیان، م. (۱۳۵۵). شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس رضوی. آستان قدس رضوی.
- کوثری، مسعود. (۱۳۹۰). هنر شیعی در ایران. جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، ۳ (۱)، ۳۶-۷.
- کیانوش، م. (۱۳۶۹). نظم فضیلت زیبایی. آگاه.
- محسنی، ز. (۱۳۹۳). شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (ضریح‌پوش‌ها و صندوق‌پوش‌ها). آستان قدس رضوی.

مکی نژاد، م.؛ آیت‌اللهی، ح. و هراتی، م. م. (۱۳۸۸). تناسب و ترکیب در کتیبه محراب مسجد جامع تبریز. هنرهای زیبا - تجسمی، ۱۰ (۴۰)، ۸۱-۸۸.

مکی نژاد، م. (۱۳۹۳). مرکزگرایی، تقارن و تکرار در هنرهای سنتی ایران. کیمیای هنر، ۳ (۱۰)، ۹۹-۱۰۸.

ملاصالحی، ح. (۱۴۰۲). جستاری در زیبایی‌شناسی نظم. رهپویه حکمت هنر، ۲ (۱)، ۷-۱۴.

مؤتمن، ع. (۱۳۴۸). راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی. بانک ملی ایران.

نقدی، ر. (۱۳۹۲). بررسی صندوق‌ها و ضریح‌های قدیمی رضوی. هنر آستان، ۳ (۷)، ۸-۱۷.

نقی زاده، م. (۱۳۸۸). مبانی هنر دینی در فرهنگ اسلامی. شهر.

واحد دوست، م. (۱۳۸۷). نهادینه‌های اساطیری در شاهنامه فردوسی (چ. ۲). سروش.

وکیلی، ا. (۱۳۸۲). شناخت طرح‌ها و نقشه‌های قالی ایران و جهان (چ. ۲). مرکز آموزش نیروی انسانی.

ونگ، و. (۱۳۹۶). اصول فرم و طرح (چ. ۱۳). ترجمه آ. بیدار بخت و ن. لواسانی، نی.

هایدماینر، و. (۱۳۹۳). تاریخ تاریخ هنر (چ. ۴). ترجمه م. قاسمیان، فرهنگستان هنر.

یاحقی، م. ج. (۱۳۶۹). فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی. سروش.